

- ³⁴ Там само, спр. 1006, арк. 47-48.
³⁵ Там само, арк. 47-48.
³⁶ Там само, арк. 47-48.
³⁷ Там само, арк. 1-2.
³⁸ Там же, арк. 7-8.
³⁹ Там же, арк. 25-26; 65-66.
⁴⁰ Там же, арк. 33-39.
⁴¹ Гриневич В. А. Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання // Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність. К, 1995. С. 61.
⁴² Король В. Ю. Битва за Дніпро і Київ : героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) // Воєнна історія. 2003. №.5-6(11-12). С. 36.

Владимир Кидонь. Освещение в научных работах вопросов морально-психологического состояния советских войск во время борьбы за Киев в 1943 году. Автором предпринята попытка дать оценку полноты и достоверности научных работ историков по освещению проблематики морально-психологического состояния советских войск во время борьбы за Киев в 1943 году. Для этого на основе ранее закрытых архивных источников ЦК КП(б) Украины проанализированы отдельные негативные факторы общественно-политической обстановки в Украине и их влияние на морально-психологическое состояние красноармейцев. В статье раскрыто состояние изучения историками мобилизационных проблем, неудовлетворительное отношение местных органов власти к решению проблем членов семей фронтовиков в советском тылу и приведены конкретные факты проявлений бандитизма, дезертирства, мародерства, поборов с местного населения, хищения продовольствия, вещевого и другого имущества.

Ключевые слова: 1943, общественно-политическая обстановка, советские войска, морально-психологическое состояние.

Отримано: 1.05.2017 р.

УДК 930:1398(477)(092)

Анатолій Філінюк

М. БАРГ ЯК ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ СУЧАСНИХ ТЕОРЕТИЧНИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПОЛОЖЕНЬ З ІСТОРІЇ

Анатолій Філінюк. М. Барг як один із фундаторів сучасних теоретичних і методологічних положень з історії. У статті охарактеризовано наукову спадщину вченого світового рівня уродженця Поділля Михайла Барга в сфері роз-

робки найважливіших питань теорії і методології історії. Підкреслено про його подільське коріння, навчання в Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання, здобуття історичної освіти у Харківському університеті, перші кроки педагогічної діяльності в сільській школі на Чемировеччині, а головне про наукову і науково-педагогічну роботу в Москві. Обґрунтовано, що доктору історичних наук, професору М. Баргу належать не лише фундаментальні праці з середньовічної історії Англії, англійської революції XVII ст. та її суб'єктів і видатних діячів, історії англійського феодалізму XI–XIII ст., а й низка ґрунтовних досліджень, присвячених розробці ключових понять, категорій і принципів вивчення історичного минулого. Акцентовано увагу на тому, що проблемам теорії і методології історії він присвятив понад 30 років і як результат опублікував низку монографій, численні статті, в яких всебічно висвітлив надзвичайно важливі для сучасної історичної науки питання становлення історизму, ключові категорії і поняття історичної науки, сутність і місце структурного аналізу в технології історичних досліджень й, що дуже важливо підкреслити, – теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу та цивілізаційного підходу.

Ключові слова: Михайло Барг, фундатор, англійська революція, англійський феодалізм, теорія, методологія, історизм, історичний час, історичний процес, структурний аналіз, категорії і поняття історичної науки, цивілізаційний підхід.

Анатолій Филінюк. М. Барг как один из создателей современных теоретических и методологических положений по истории. В статье охарактеризовано научное наследие ученого мирового уровня уроженца Подолья Михаила Барга в сфере разработки важнейших вопросов теории и методологии истории. Подчеркнуто о его подольских корнях, об учебе в Каменец-Подольском институте социального воспитания, получении исторического образования в Харьковском университете, первых шагах педагогической деятельности в сельской школе на Чемировеччине, а главное о научной и научно-педагогической работе в Москве. Обосновано, что доктору исторических наук, профессору М. Баргу принадлежат не только фундаментальные труды по средневековой истории Англии, английской революции XVII ст., ее субъектов и выдающихся деятелей, истории английского феодализма XI–XIII вв., но и ряд капитальных исследований, посвященных разработке ключевых понятий, категорий и принципов изучения исторического прошлого. Акцентируется внимание на том, что проблемам теории и методологии истории он посвятил более 30 лет и как результат опубликовал несколько монографий, многочисленные статьи, в которых всесторонне осветил исключительно важные для современной исторической науки вопросы становления историзма, ключевые категории и понятия исторической науки, сущность и место структурного анализа в технологии исторических исследований и, что особенно важно подчеркнуть, – теоретические проблемы всемирно-исторического процесса и цивилизационного подхода.

Ключевые слова: *Михаил Барг, создатель, английская революция, английский феодализм, теория, методология, историзм, историческое время, исторический процесс, структурный анализ, категории и понятия исторической науки, цивилизационный подход.*

Розвиток сучасної історичної науки в Україні вирізняється дедалі частішим зверненням до світової теоретичної та методологічної думки, яке дозволяє вітчизняним дослідникам глибше осмислити наше минуле як органічну складову європейського і світового історичного поступу. В цьому зв'язку істотним є повернення імен українських учених і вихідців з України, які залишили помітний слід у розвитку багатьох важливих теоретичних і методологічних аспектів історії. Серед них вагоме місце посідає добре відомий у Росії та Європі історик М. Барг. Яскравим свідченням цього є доволі великий науковий збірник про різнобічні інтереси і цінний внесок вченого у розробку самих різних проблем, який побачив світ ще 10 років назад¹. Однак якщо російська наукова спільнота істориків вирізняється прагненням гідно оцінити внесок М. Барга в трактування й розуміння значення міждисциплінарних підходів до вивчення минулого, його теоретичні і методологічні розробки, то в Україні поки що є тільки окремі згадки про цього вченого.

Звернутися до постаті Михайла Барга автора цієї розвідки спонукало одночасно кілька обставин. По-перше, М. Барг родом із подільського містечка Сатанів, однак, за невеликим виключенням, про нього майже нічого невідомо ані в Україні, ані на його малій Батьківщині. Досить сказати, що навіть у нарисі про Сатанів, розміщеному у видання «Історія міст і сіл. Хмельницька область», його ім'я зовсім не згадано². Відсутні відомості про вченого і у виданні В. Сохи «Сатанів: історія, міфи та легенди», що побачило світ у 1991 р.³ По-друге, майбутній відомий учений починав здобувати вищу освіту в Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання, що функціонував внаслідок низки реорганізацій Кам'янець-Подільського державного українського університету. До того ж, саме на Поділлі розпочиналася його педагогічна кар'єра в якості завуча і директора школи в с. Драганівка. По-третє, Михайло Абрамович став одним із не багатьох учених, який зробив свій особистий вагомий вклад не лише у вивчення всесвітньої історії, а й розвиток теорії і методології історії, розкривши першим у вітчизняній науці категорію «час історичний»⁴. По-четверте, історик як один із самих яскравих представників дослідницької традиції був високо поцінований у Великобританії як дійсний член Королівського історичного товариства⁵.

Зазначимо, що в Україні коротку розвідку про М. Барга підготував А. Плахонін, опубліковану в першому томі «Енциклопедії історії України»⁶. Згадку про те, що М. Барг народився в Сатанові, зазначив О. Андрощук у нарисі про населений пункт, вміщеному в дев'ятому томі цього ж енциклопедичного видання⁷. Більш глибокий аналіз праць з теорії і методології історії М. Барга зро-

бив В. Космина⁸. Але чи не найбільше досягнення полягає в тому, що основні теоретичні і методологічні положення, розроблені М. Баргом, знайшли своє відображення в навчальній літературі для вищих навчальних закладів, зокрема Л. Залізняка⁹.

Серед дослідників історика у Російській Федерації можна виділити М. Винокурову, яка вважає М. Барга своїм вчителем і якому присвятила кілька розгорнутих статей¹⁰, Б. Могильницького, що звертався до низки праць М. Барга у зв'язку підведенням деяких підсумків і прогнозом перспектив методологічних досліджень в російській історіографії¹¹, а також М. Бобкову, І. Іонова, Т. Павлову, Л. Репіну, В. Хачатурян і Е. Черняк, які присвятили науковій спадщині М. Барга низку змістовних статей, а пізніше – у колективній монографії «Портрети істориків: час і долі»¹² та вже згадуваному збірнику за підсумками наукового форуму¹³.

На думку М. Винокурової, М. Барг більше всього на світі любив життя – в усіх його проявах. Робота також була для нього життям, кращою його частиною. Саму можливість творчості він вважав найбільшим даром, засобом майже зримої зустрічі з минулим, із живою історією. Так живо відчувати просторово-часову тканину історії дано далеко не кожному досліднику. Це під силу тільки великому таланту, для якого характерні історична інтуїція, величезна працелюбність, виняткова наукова добросовісність та ерудиція¹⁴.

Передусім, підкреслимо, що Михайло Барг народився у мальовничому подільському містечку Сатанів (нині – селище міського типу Городоцького району Хмельницької області), назване сучасним хмельницьким письменником і журналістом Б. Теленьком «подільською Атлантидою»¹⁵, яке розкинулося на лівому березі р. Збруч (притоки Дністра), що в Подільських товтрах, у восьмидесяти кілометрах від тодішнього губернського центру м. Кам'янець-Подільського, в інтелігентній родині. Батько Абрам Мусійович працював адвокатом, а мати Роза Натанівна – вчителькою. Оскільки батько помер, коли йому виповнилося ледь 2 роки, їх із сестричкою Ідою виховувала одна мати. Ось чому він часто і світло згадував про маму, яка не тільки дала життя, а й взяла на себе всі нелегкі турботи, пов'язані з вихованням малолітніх дітей. До останнього дня свого життя Михайло Абрамович зберігав у своєму робочому кабінеті портрет найдорожчої людини, яка загинула в роки війни в фашистському таборі смерті. Зі спогадів сестри, її брат з дитинства вирізнявся великими здібностями, жадібністю до знань і допитливістю розуму, мав аналітичні здібності та вміння оперувати масою цифр¹⁶.

Після закінчення в 1930 р. семирічної школи, відкритої у 1926 р.¹⁷, Михайло Барг п'ятнадцятирічним юнаком вступив у Кам'янець-Подільський автодорожній технікум. Із 1932 по 1934 р. навчався в Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання, далі – по переводу – в 1934–1936 рр. продовжив навчання на соціально-економічному факультеті Київського педагогічного інституту. Закінчивши в 1937 р. військову службу, за направленням¹⁸ працював у

1937–1939 рр. завучем, а незабаром директором школи с. Драганівка¹⁹, що на Чемировеччині.

У 1939 р. М. Барг переїхав до Харкова й відразу вступив на четвертий курс, а у 1941 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Харківського університету²⁰. Тоді ж за рекомендацією керівництва та викладацького складу залишився в аспірантурі для підготовки зі спеціальності «всесвітня історія»²¹. У період Другої світової війни працював у Фергані. В 1943 р. був запрошений у Москву, де навчався в аспірантурі Інституту історії АН СРСР. Захист кандидатської дисертації у 1947 р. став початком глибокої розробки ним проблем аграрної історії Англії. До початку 50-х рр. він працював викладачем історії Військового інституту іноземних мов і старшим редактором Учпеддержвидаву. Згодом викладав історію у Московському заочному педагогічному інституті, пізніше став доцентом міського педагогічного інституту ім. Потьомкіна, а з 1960 р. – був професором кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Московського державного педагогічного інституту.

У доволі потужному науковому доробку історика 15 монографій і 230 статей з історії Західної Європи (переважно Англії) у перехідний період від феодалізму до капіталізму, а також з теорії і методології історії. Його наукові досягнення високо поцінювалися професійною спільнотою ще при житті. Чимало праць вченого перекладені на іноземні мови²². Невипадково свої студії в сфері аграрної історії він вважав «справою всього життя».

У 1957 р. М. Барг захистив докторську дисертацію на тему «Дослідження з історії англійського феодалізму в XI–XIII ст.»²³, яка разом з іншими дослідженнями визначила його входження у велику науку²⁴. Наступного року спільно зі своїм наставником і другом В. Лавровським історик опублікував монографію «Англійська буржуазна революція: Деякі проблеми англійської буржуазної революції 40-х років XVII ст.»²⁵. Кількома роками поспіль побачила світ його одноосібна монографія «Дослідження з історії англійського феодалізму в XI–XIII ст.»²⁶. Не маючи змоги проаналізувати наукової спадщини вченого, зауважимо кілька важливих аспектів. По-перше, йому вдалося відкрити ключ до розуміння соціальної динаміки Англії XI–XIII ст. в еволюції структури феодальної власності всередині панівного класу. По-друге, М. Барг пішов далі (а іноді всупереч) Е. Космінського та П. Виноградова у відтворенні повної картини аграрного розвитку Англії на основі комплексу додаткових джерел і вироблення власних критеріїв порівняльно-статистичного дослідження, в основі якого лежали принципи ідентичності даних і співпадіння територій в обох порівнюваних хронологічних зрізах. По-третє, професор на основі детального цифрового і термінологічного аналізу джерел показав, що в XI ст. вотчинна система була вершиною уніфікації, а у XI–XIII ст. в процесі дроблення і розпаду вотчинних комплексів набула ускладнення, мозаїчності та строкатості. По-четверте, реконструював визрівання історичних передумов для виникнення класу так званих домовитих сільських господарів-лендлордів, тісно пов'язаних своїми

матеріальними і політичними інтересами з рідним графством. Завдяки цьому в історіографії утвердилася теза про те, що внутрішньо-маноріальний фрігольд англійських графств був продуктом соціальних процесів, які відбувалися в Англії у XI–XIII ст. По-п'яте, дослідник доказав, що в XV ст. основним кістяком селянства як класу стали звільнені від кріпосної залежності копігольдери.

Органічним продовженням зазначених студій стали дві монографії М. Барга: «Англійська буржуазна революція»²⁷ у співавторстві з В. Лавровським, а друга «Народні низи в Англійській буржуазній революції XVII ст.»²⁸ – без співавтора. В них була обґрунтована теза про наявність у революції двох аграрних програм: буржуазно-дворянської і селянсько-плебейської. Зауважимо, що вчений вбачав у їх наявності і протиборстві стержень політичної та соціальної боротьби в революційному таборі 40-х рр. XVII ст. У праці «Велика англійська революція в портретах її діячів», що побачила світ російською та англійською мовами вже після смерті автора, було зроблено аналіз класових сил революції, підкреслено особливу роль англійського нового дворянства – «соціального гібрида» дворянина-землевласника і підприємця-капіталіста, сильного своїм союзом із буржуазними прошарками суспільства.

У 1952 та 1958 рр. вийшло два видання монографії Михайла Барга «Кромвель і його час»²⁹, що стала докладною біографією англійського генерала з деякими авторськими судженнями. Праця написана живою мовою, дуже емоційно. Щоправда, Кромвель слугував лише стрижнем оповідання – спектр проблем, порушених дослідником, був досить широким. Тому її можна назвати роботою з історії Англійської революції. Звісно, дослідження, витримане в традиціях марксистської історіографії, підкреслювало спочатку класовий характер Республіки. Проте, автор особливо наголошував на тому, що можна заперечувати, що головним чинником падіння Довгого парламенту і встановлення протекторату було різке посилення ролі армії в поєднанні з явною неможливістю «юристів від парламенту» вирішити нагальні проблеми. Історик також вказував на хитросплетіння у статтях «Знаряддя управління», що дозволяли Кромвелю здійснювати повновладним диктатуру. М. Барг по ходу розповіді загострював також увагу на боротьбі різних «партій» за вплив на протектора.

Варто підкреслити, що з середини 60-х рр. М. Барг значною мірою змінив ракурс своєї дослідницької роботи: від сюжетів соціальної історії, ядром яких були аграрні проблеми, він дедалі частіше став звертатися до постановки питань теорії, філософії і методології історії³⁰. На переконання Л. Зашкільняка, тоді історики в рамках загальної методологічної доктрини отримали можливість для певної свободи щодо логіки і методів наукового пізнання історії³¹. Це ще більше проявилось після реорганізації в Інституті загальної історії, коли вчений став працювати в секторі теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу, де під керівництвом академіка Е. Жукова розроблялися проблеми історичної типології, співвідношення соціологічних законів та історичних закономірностей, особливості структур процесу суспільного розвитку, а також

питання структури перехідної епохи³².

Якщо говорити узагальнено, то М. Барг неодноразово заявляв про користь поєднання двох описів історіографічного процесу – як еволюції знань про події і явища минулого і як зміну унікальних «пояснювальних схем, концептуальних структур, парадигм». Останній аспект, який передбачав зближення історіографії та постпозитивістської філософії науки, він вважав головним для аналізу природи історичного знання. Можна сказати, що ця тенденція в працях М. Барга пов'язана не тільки з його зближенням із постпозитивізмом Т. Куна і близькими напрямками в радянській філософії, але й із найбільш сучасними і перспективними версіями схожих ідей, когнітивним і комунікативним поворотами і теорії пізнання³³. Першими публікаціями в цьому плані стали статті «Структурний аналіз в історичному дослідженні»³⁴, «Про деякі передумови формалізації історичного дослідження», «Структура і розвиток класово-антагоністичних формацій»³⁵ та «Історичний факт: структура, форма, зміст», котра з'явилася на шпальтах періодичних видань у 1967 і 1976 рр.³⁶. М. Барг виявився одним із небагатьох істориків, які оцінили і важливість вказаного методу для своєї науки, і саму можливість його застосування в умовах СРСР, оскільки засновник структурної антропології К. Леві Строс визнавав, що поняття структури перейняв у К. Маркса³⁷. Саме з конкретно-історичним аналізом розвитку і функціонування суспільних систем історик пов'язував розкриття дії і специфічних історичних закономірностей. Вже у першій методологічній статті «Структурний аналіз в історичному дослідженні» він обґрунтував і можливості «об'ємного», динамічного відтворення системи, спостереження механізму її внутрішнього розвитку, продемонстрував способи виявлення різних типів суспільних зв'язків і співіснуючих у суспільстві структур – генетичної, функціональної і трансформаційної³⁸. У багатьох подальших працях, зокрема написаних у співавторстві, він розвинув ці ідеї на матеріалі конкретних досліджень із вивчення структури формацій³⁹, структури фактів, структури історичних законів тощо.

Осмислення зазначених проблем трохи пізніше було підсумоване в його монографіях «Теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу» (у співавторстві)⁴⁰ та «Великі соціальні революції XVII–XVIII ст.» (в співавторстві)⁴¹. Ними історик вніс особистий значний вклад у вивчення історії великих революцій у складній структурі перехідної епохи, глибоко висвітлив питання про співвідношення у ній всесвітнього, регіонального і локального рівнів переходу до капіталізму. Зокрема, в останній із праць автор, на відміну від традиційного підходу, відповідно до якого кожна революція розглядалася ізольовано від інших, а отже поза контекстом неформаційного переходу, подав цілісне представлення про структуру соціально-класових відносин і особливості основних етапів перехідної епохи. Це послужило відправним пунктом для визначення критеріїв періодизації та розробки теоретичних основ типології соціальних революцій.

Підвищений інтерес викликає монографія М. Барга «Категорії і методи іс-

торичної науки», опублікована в 1984 р. Головна увага в ній зосереджена на розкритті проблеми методології історії та теорії пізнання на її історичному рівні. Автор особливо підкреслював, що поскільки «історія як наука включає специфічний для неї рівень теоретичного знання», для неї немає «в даний час завдання більш актуального, ніж необхідність, опираючись на <...> філософію, розробляти відповідну цьому рівню систему категоріального знання, яка перебуває на «напівшляху» між загальними законами і категоріями історичного матеріалізму, з одного боку, і дослідницькою методикою історика – з другого»⁴². Вчений зумів обґрунтувати такі системоутворювальні методологічні категорії, як «історичний час», «історична свідомість», «цілісність», «структура», «процес» тощо. Зокрема, надзвичайно важливою в цьому ряду є категорія «історичний час», яку він розглядав як форму існування і руху світу історії. Більше того, автор класифікував «історичний час» як основний елемент історичної культури людства.

Особливе місце у розробці теоретичних і методологічних питань в історичних дослідженнях посідає монографія М. Барга «Епохи та ідеї: становлення історизму». В ній розкрита проблема зародження й розвитку історичної думки, її місця в інтелектуальній історії країн Західної Європи, починаючи з античного часу і закінчуючи епохою Просвітництва. Ґрунтовно охарактеризована концепція історичної свідомості як історичної культури, окреслений складний і тривалий процес усвідомлення людиною специфіки свого становища в світі історичного простору та часу. В авторському трактуванні, «суть категорії «історизм» складає ідея розвитку в усіх областях людського знання взагалі і в науках про людину зокрема»⁴³.

Звісно, М. Барг жив і писав по законах того часу й нерідко і щиро піднімався на захист теорії марксизму, вважаючи її у принципі визначальною поступального розвитку науки. Як дослідник, він знаходився на шляху до нового бачення предмета історії. Однак учений, особливо наприкінці свого життя казав, що «кон'юнктура від науки зникне, а живе залишиться». В цьому винятково важливу роль відіграє доказовість, базована на уважній роботі з джерелами та фактичним матеріалом.

За оцінкою М. Винокурової, йому належить також великий внесок у розробку цивілізаційного підходу до вивчення історичного процесу⁴⁴. Очевидно, не випадково, очолюючи в Інституті загальної історії групу з порівняльної історії цивілізації, Михайло Абрамович розробляв концепцію цивілізаційного підходу до минулого і нинішнього людства. Приміром, М. Барг і Е. Черняк були схильні трактувати термін «цивілізація» більш широко, а не просто ототожнювати цивілізацію з культурою. Так, М. Барг, розглядав цей термін у якості категорії історичного пізнання, визначав його як «обумовлений природними основами життя, з одного боку, і об'єктивно-історичними її передумовами – з другого, рівень розвитку людської суб'єктивності, що проявлялася в способі життя індивідів, у способі їх спілкування з природою та собі подібними», «це спосіб, яким дане суспільство вирішує свої екзистенціальні (матеріальні), со-

ціально-політичні та духовно-етичні проблеми»⁴⁵.

З початку 1980-х рр. ідеї цивілізаційного підходу визрівали в середовищі медієвістів і сходознавців⁴⁶. Однак першим професіональним радянським вченим, який сформулював основи цивілізаційного підходу і надав йому респектабельності, став відомий історик М. Барг. На злеті перебудови російські вчені почали відкрито виражати своє незадоволення загальноприйнятим марксистським формаційним підходом, який спрощував багатогранну картину реального життя суспільства та його окремих представників і зводив його до сухих соціологічних закономірностей, за якими зникла сама людська особистість⁴⁷. Цінність останньої була одним із найважливіших демократичних лозунгів перебудови, і дослідник побачив у цьому довгоочікувану можливість відмовитися від ортодоксальної історичної схеми та перенести центр ваги історичного дослідження на феномен людського життя в його повсякденності, в усіх проявах і зв'язках, й передусім у процесі реалізації людиною своєї родової сутності, створенні умов свого життя. В устах М. Барга цивілізаційний підхід був «означенням ідеальної тотальності суспільного життя, творчої активності людей у рамках певної просторово-часової цілісності». З одного боку, він бачив у цивілізації певну культурну цілісність і підкреслював роль у ній суб'єктивного начала, а з іншого, закликав уважно аналізувати взаємини людини із зовнішнім світом. У підсумку «цивілізація охоплювала всі сфери матеріального та духовного життя суспільних індивідів на певному ступені їх розвитку»⁴⁸.

Учений особливу увагу закликав приділяти етнічному фактору, етнічним стереотипам поведінки, традиційним формам свідомості, включаючи міфи, в розвитку окремих цивілізацій. І хоч він не наполягав на обов'язковому співпадинні кордонів цивілізації з етнополітичними спільнотами (цивілізація могла включати декілька таких спільнот), по суті, в своїх розмірковуваннях він приходив до висновку про взаємодію двох нерозривно пов'язаних факторів у суспільному житті – соціологічного (формаційного) та етнологічного (неформаційного, «органічного»)⁴⁹. Їх специфічні взаємовідносини надавали, за словами вченого, неповторний облік різним цивілізаціям, і він розділяв два типи історичного розвитку – «європейський» та «східний», з яких перший обумовлював кумулятивний лінійний розвиток, а другий був пов'язаний із розвитком циклічним. Саме в першому випадку, на думку М. Барга, було можливо говорити про зміну формацій; до другого цей по суті «європоцентристський» підхід виявився непридатним. Тим самим, на відміну від марксистського вчення, особливості розвитку визначались по Баргу специфічними рисами окремих цивілізацій, які вирізнялися «стійкою спадковістю форм світобачення і світовідношення, стилів мислення та поведінки, тобто тих структур культури, які ґрунтуються на національних традиціях і які визначають етичні та естетичні цінності й пріоритети»⁵⁰.

Пізніше в розмірковуваннях професора появились такі поняття, як «народ» і його «духовне життя», що базувалися передусім на «релігійних уявленнях». «Народ» ним розглядався як єдність зі своїми стереотипами поведінки та

«ментальністю», котрі носили «надкласовий характер», і їх не могли підірвати ніякі соціальні антагонізми. І скільки б М. Барг не наполягав на тому, що в основі цивілізаційного підходу лежала окрема людська особистість, фактично суб'єктом історичного розвитку в його концепції виявлялась особистість не індивідуальна, а колективна – народ, нація, етнічна спільнота⁵¹. Критикуючи формаційний підхід, історик не наважувався повністю від нього відмовитися. Як один із перших пропагандистів цивілізаційного підходу в Росії він справедливо зазначав, що його не слід протиставляти формаційному, а тим більше його відкидати⁵². Навпаки, достоїнство концепції цивілізації він бачив у тому, що вона «включала як об'єктивний (формаційний), так і суб'єктивний (антропологічний) аспекти історії»⁵³.

У монографії М. Барга і К. Авдєєвої «Від Макіавеллі до Юма: становлення історизму»⁵⁴, що має узагальнюючий характер, визначені основні пріоритети та напрями вивчення історичної свідомості й ширше – історичної культури західноєвропейського суспільства. На жаль, ці напрацювання, зроблені для подальшого розвитку заявленої проблематики, не були завершені. Проте, враховуючи їх значимість, їх опублікували посмертно. М. Барг передбачав і далі розвивати цей напрям, але вже на конкретно-історичному рівні.

Отже, короткий огляд багатой творчої спадщини вихідця з Поділля професора Михайла Барга, наділеного великим талантом, історичною інтуїцією, величезною працелюбністю, винятковою науковою добросовісністю і тонким дослідницьким чуттям, засвідчує про його вагомий внесок у розробку важливих аспектів теорії та методології історії, особливо в обґрунтуванні структурного аналізу, категорій історичний час, історична свідомість, проблем всесвітньо-історичного процесу та цивілізаційної теорії з вивчення минулого.

Примітки:

¹ Михаил Абрамович Барг: наследие ученого в современной исторической науке. М. : ИВИ РАН, 2006. 619 с.

² Степенко О. Д. Сатанів // Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ : УРЕ, 1971. С. 200-209.

³ Соха В. Сатанів : Історичний нарис. Хмельницький : Ред.-видав. відділ обл. управл. з питань преси, 1991. 175 с.

⁴ Плахонін А. Г. Барг Михайло Абрамович // Енциклопедія історії України. В 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 1 : А–В. С. 190.

⁵ Михаил Абрамович Барг. URL : Википедия : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/B/BARG_Mihail_Abramovich/_Barg_M.A.html.

⁶ Плахонін А. Г. Барг Михайло Абрамович // Енциклопедія історії України. В 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 1 : А–В. С. 190.

⁷ Андросчук О. В. Сатанів // Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. :

В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил–С. С. 462.

⁸ Космина В. Г. Про здобутки в радянській методології історії. URL : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/kosmina.pdf. С. 325-333.

⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. 227 с.

¹⁰ Винокурова М. В. К столетию Михайла Абрамовича Барга // Новая и новейшая история. 2016. № 2. С. 3-10; Її ж. Михаил Абрамович Барг : многогранность таланта // Люди и тексты. Исторический альманах. 2016. № 8. С. 9-24; Її ж. Михаил Абрамович Барг : путь историка // Средние века. Москва, 2003. Вып. 64. С. 293-328; Її ж. Памяти М. А. Барга // Средние века. Москва : Наука, 1991. Вып. 54. С. 282-285.

¹¹ Могильницкий Б. Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии // Новая и новейшая история. 1993. № 3. С. 9-20.

¹² Павлова Т. А., Черняк Е. Б. Михаил Абрамович Барг // Портреты историков. Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 2. С. 248-257.

¹³ Михаил Абрамович Барг: наследие ученого в современной исторической науке. Москва: ИВИ РАН, 2006. 619 с.

¹⁴ Винокурова М. В. Памяти М. А. Барга // Средние века. Москва : Наука, 1991. Вып. 54. С. 282.

¹⁵ Теленько Б. Замість передмови // Соха В. Сатанів : Історичний нарис Хмельницький : Ред.-видав. відділ обл. управління з питань преси, 1991. С. 5.

¹⁶ Винокурова М. В. Михаил Абрамович Барг : путь историка // Средние века. Москва, 2003. Вып. 64. С. 293-328.

¹⁷ Павлова Т. А., Черняк Е. Б. Михаил Абрамович Барг // Портреты историков. Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 2. С. 248.

¹⁸ Барг Михайло Абрамович. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Барг_Михайло_Абрамович.

¹⁹ Павлова Т. А., Черняк Е. Б. Михаил Абрамович Барг // Портреты историков. Время и судьбы. Москва; Иерусалим, 2000. Т. 2. С. 248.

²⁰ Михаил Абрамович Барг. URL: Википедия : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/B/BARG_Mihail_Abramovich/_Barg_M.A.html.

²¹ Винокурова М. В. Михаил Абрамович Барг : путь историка // Средние века. Москва, 2003. Вып. 64. С. 295.

²² Барг Михаил Абрамович. URL : http://rujen.ru/index.php/БАРГ_Михаил_Абрамович.4

²³ Барг М. А. Исследование по истории английского феодализма в XI–XIII вв. : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 – Всемирная история. Москва, 1957. 29 с.

²⁴ Винокурова М. В. Михаил Абрамович Барг : путь историка // Средние века. Москва, 2003. Вып. 64. С. 297.

²⁵ Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // Вопросы фило-

софии. 1990. № 11. С. 31-43.

²⁶ Барг М. А. Исследование по истории английского феодализма в XI–XIII вв. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 379 с.

²⁷ Лавровский В. М., Барг М. А. Английская буржуазная революция : Некоторые проблемы англ. буржуазной революции 40-х годов XVII в. Москва : Соцэкгиз, 1958. 366 с.

²⁸ Барг М. А. Народные низы в английской революции XVII в. : Движение и идеология истинных левеллеров. Москва : Наука, 1967. 351 с.

²⁹ Барг М. А. Кромвель и его время. Москва: Учпедгиз, 1950. 272 с.; Його ж. Кромвель и его время. 2-е изд. Москва : Учпедгиз, 1960. 243 с.

³⁰ Винокурова М. В. К столетию Михайла Абрамовича Барга // Новая и новейшая история. 2016. № 2. С. 3-10.

³¹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка, 1999. 227 с.

³² Могильницкий Б. Г. Некоторые итоги и перспективы методологических исследований в отечественной историографии // Новая и новейшая история. 1993. № 3. С. 15.

³³ Бельцер А. А. «Михаил Абрамович Барг: наследие ученого в современной исторической науке». М. : ИВИ РАН, 2006. URL : <http://worldhist.ru/old/books/new/Stuff/Barg.htm>.

³⁴ Барг М. А. Структурный анализ в историческом исследовании // Вопросы философии. 1964. № 10. С. 83-92.

³⁵ Барг М. А., Черняк Е. Б. Структура и развитие классово-антагонистических формаций // Вопросы философии. 1967. № 6. С. 48-54.

³⁶ Барг М. А. Исторический факт : структура, форма, содержание // История СССР. 1976. № 6. С. 46-71.

³⁷ Космина В. Г. Про здобутки в радянській методології історії. URL : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/19/kosmina.pdf. С. 329.

³⁸ Барг М. А. Структурный анализ в историческом исследовании // Вопросы философии. 1964. № 10. С. 83-92.

³⁹ Барг М. А., Черняк Е. Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков : В структуре переходной эпохи о феодализма к капитализму. Москва : Наука, 1990. 254 с.; Барг М. А., Черняк Е. Б. Структура и развитие классово-антагонистических формаций // Вопросы философии. 1967. № 6. С. 48-54.

⁴⁰ Жуков Е., Барг М., Черняк Е., Павлов В. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. Москва : Наука, 1979. 332 с.

⁴¹ Барг М. А., Черняк Е. Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков : В структуре переходной эпохи о феодализма к капитализму. Москва : Наука, 1990. 254 с.

⁴² Барг М. А. Категории и методы исторической науки. Москва : Наука, 1984. 342 с.

⁴³ Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. Москва : Мысль, 1987.

С. 3.

⁴⁴ Винокурова М. В. К столетию Михайла Абрамовича Барга // Новая и новейшая история. 2016. № 2. С. 9.

⁴⁵ Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 25-40.

⁴⁶ Гуревич А. Я. Теория формаций и реальность истории // Вопросы философии. 1990. № 11. С. 31-43; Новикова Л. И. Цивилизация как идея и как объяснительный принцип исторического процесса // Цивилизации / под ред. М. А. Барга. Москва, 1992. Вып. 1. С. 9-13.

⁴⁷ Формации или цивилизации // Вопросы философии. 1989. № 10. С. 34-59.

⁴⁸ Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 25 Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 25

⁴⁹ Шнирельман В. А. Цивилизационный подход как национальная идея. URL : http://travellingscience.blogspot.com/2013/11/blog-post_3665.html.

⁵⁰ Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 39-40.

⁵¹ Там само. С. 31; Барг М. А. Цивилизационный подход к истории : Дань конъюнктуре или требование науки? // Цивилизации / под ред. М. А. Барг. Москва, 1993. Вып. 2. С. 8-17; Барг М. А. Цивилизационный подход к истории : дань конъюнктуре или требование науки? // Коммунист. 1991. № 3. С. 27-35.

⁵² Барг М. А. О категории «цивилизация» // Новая и новейшая история. 1990. № 5. С. 37; Його ж. Цивилизационный подход к истории : Дань конъюнктуре или требование науки? // Цивилизации / под ред. М. А. Барг. Москва, 1993. Вып. 2. С. 14.

⁵³ Барг М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма. Москва : Мысль, 1987. С. 15.

⁵⁴ Барг М. А., Авдеева К. В. От Макиавелли до Юма : Становление историзма. Москва : Изд-во ИВИ РАН, 1998. 306 с.

Anatoliy Filiniuk. M. Barg as one of the fundators of the modern theoretical and methodological principles of history. The article describes the scientific heritage of the world-famous scientist from Podillia Mikhail Barg in the development of the most important issues in the theory and methodology of history. We emphasized his Podillia roots, his studies at the Kamyanets-Podilsky Institute of Social Education, historical education at Kharkiv University, the first steps in pedagogy at the village school in Chernyivtsi district, and most importantly, the scientific and scientific-pedagogical work in Moscow. It is substantiated that the Doctor of Historical Sciences, Professor M. Barg made not only fundamental works on the medieval history of England, the English Revolution of the 17th century and its subjects and prominent persons, the history of English feudalism in the 11th-13th centuries, but also a series of detailed researches devoted to the development of key concepts, categories and principles for studying the historical past. The emphasis is laid on the fact that he devoted more than 30 years to the problems of the theory and

methodology of history and, as a result, published a number of monographs, numerous articles in which he comprehensively highlighted the issues of historicism becoming important for the modern historical science, the key categories and concepts of historical science, the essence and place of structural analysis in the technology of historical research and, what is very important, - theoretical problems of the world-historical process and civilization approach.

Key words: *Michael Barg, founder, English revolution, English feudalism, theory, methodology, historicism, historical time, historical process, structural analysis, categories and concepts of historical science, civilization approach.*

Отримано 23.06.2017 р.